

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:81'271

Д. О. Бігунов

здобувач кафедри педагогічної та вікової психології
Рівненський державний гуманітарний університет

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОВЛЕННЄВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд різні психологічні підходи до поняття «мовленнєва поведінка». Крім того, розглянуто й описано значення «Я», які впливають на мовленнєву поведінку особистості.

Ключові слова: Его-ідентичність, мовленнєва поведінка, особистість, психологічні підходи, само-тотожність, Я-концепція.

Постановка проблеми. Проблема мовленнєвої поведінки особистості не є новою в психологічній царині, проте цікавість до цієї теми зростає і в сучасній науці. Останнє зумовлене тим, що мовленнєва поведінка людини трактувалася з різних боків у парадигмі антропоцентризму, який тлумачив дане поняття спочатку з лінгвокраїнознавчих позицій, а потім – з погляду включення індивіда до соціальних, ґендерних, вікових та інших груп, і лише тоді – з урахуванням особливостей та індивідуальних характеристик окремих індивідів. Якщо взяти до уваги перший і другий парадигмальні підходи, то логічним є те, що мовленнєва поведінка, з дослідницького погляду, є цікавою в межах не тільки міжособистісного, а й міжкультурного спілкування. Тому не дивно, що останніми десятиліттями, в епоху глобалізації, все більше уваги приділяється питанням міжкультурного спілкування: відкриваються нові можливості, види та форми спілкування, головною умовою ефективності яких є взаєморозуміння, діалог культур, терпимість і повага до культури комунікаційних партнерів.

Проте дані підходи нівелюють насамперед особливості мовленнєвої поведінки кожної окремої людини як особистості. На наш погляд, акцент має робитися на значеннях «Я», системних підходах у дослідженнях «Я», поглядах на «Я» як унітарне та багатоаспектне утворення, що великою мірою зумовлює особливості мовленнєвої поведінки людини. Також особливу увагу варто звертати на полімодальний підхід до «Я-концепції» з позицій теорії метаіндивідуального світу. Такий підхід до аналізу мовленнєвої поведінки особистості, на нашу думку, дозволить глибоко розкрити явище, яке вивчається, із суто психологічних позицій, окреслити особливості мовленнєвої поведінки індивідів, зокрема, у конфліктних комунікативних ситуаціях.

Вивчення людини, її поведінки і діяльності з використанням комплексу методів, в якому об'єднані емпіричні підходи різних наук, стає актуальним завданням сучасного наукового пізнання і соціальної практики. Вивчення особливостей спілкування, зокрема мовленнєвого, досить давно вже є предметом спеціальних досліджень (Г. Андреєва, Дж. Аттарді, М. Бахтін, Р. Блакар, О. Бодалев, В. Карасик, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Мерлін, М. Сімі, І. Стернін, Н. Чепелева, Д. Хаймс та ін.). У мовленнєвому спілкуванні проявляються всі психологічні закономірності спілкування в найбільш характерному і доступному вигляді, чим і спричинена велика цікавість до його дослідження. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених проблемам мовленнєвої поведінки, залишається досить багато питань, які потребують спеціального вивчення.

Мета статті – психологічна характеристика мовленнєвої поведінки особистості. Завдання статті: проаналізувати різні психологічні підходи до поняття «мовленнєва поведінка»; розглянути й описати значення «Я», які впливають на мовленнєву поведінку людини.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці поняття «мовленнєва поведінка» має досить різні інтерпретації і тлумачення. З позицій психолінгвістичного підходу І. Зимня зазначає, що мовленнєва поведінка – це складна система вчинків, дій, рухів, яку варто розглядати як форму соціального буття людини; у ній виявляється вся сукупність мовленнєвих дій і мовленнєвої діяльності людини [3, с. 56].

А. Супрун вважає, що мовленнєва поведінка – весь комплекс взаємостосунків людей, включених до комунікативного акту. Отже, мовленнєва поведінка визначатиметься вербальною і невербаль-

ною інформацією, паралінгвістичними чинниками, а також місцем і часом актуалізації мовленнєвого акту, обстановкою, в якій цей акт відбувається [12, с. 125]. Мовленнєва поведінка характеризується мовленнєвими вчинками індивідуумів у типових комунікативних ситуаціях, які, своєю чергою, відбиватимуть специфіку мовленнєвої свідомості даного соціуму.

З погляду *екзистенційного підходу* до розгляду мовленнєвої поведінки особистості Т. Винокур зазначає, що мовленнєва поведінка – це не стільки поведінка взагалі, скільки образ людини, який вміщує способи використання нею мови стосовно реальних обставин її життя. Вчений зазначає, що використання мови саме собою – це також свого роду поведінка, яка має місце в певному соціальному контексті і потребує підпорядкування, передусім іншим особам, а не лише дотримання комунікативних правил [1, с. 16].

У парадигмі екзистенційного підходу В. Карасик зазначає, що мовленнєва поведінка – це як усвідомлена, так і неусвідомлена система вчинків, які розкривають характер і спосіб життя людини [4, с. 8].

Наступним підходом до аналізу мовленнєвої поведінки особистості є *міжкультурний*. У парадигмі даного підходу мовленнєвою поведінкою особистості І. Стернін називає «сукупність реалізованих у комунікації правил і традицій спілкування тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти» [11, с. 279] або «поведінку (вербальну і невербальну) особистості або групи осіб у процесі спілкування, регульовану нормами і традиціями спілкування даного соціуму» [9, с. 42].

Проте мовленнєвий етикет, на думку В. Луніної, у даний час інтенсивно змінюється під впливом досить нових соціокультурних умов і сучасних інформаційно-комунікативних технологій, що значно впливає на семантику і функціонування етикетних формул [6]. Все це визначає загальні культуро-поведінкові тенденції, які, за Х. Грайсом, реалізуються у вигляді правил, або максим. Останні, на думку вченого, можуть бути згруповані за чотирма категоріями: категорія кількості (інформативності); категорія якості (істинності); категорія доречності (релевантності); категорія способу (чіткості висловлювання) [17].

Наступним підходом до визначення мовленнєвої поведінки людини є *особистісний*. За таким підходом, намагаючись дати визначення поняттю «мовленнєва поведінка», одні психологи співвідносять її з такими поняттями, як «суб'єктивна реальність», «самосвідомість», «самоствалення», «самооцінка» та ін. [2; 10; 13]. Інші психологи визначають мовленнєву поведінку через саморефлексію, суб'єктивні уявлення людини про себе або як «Я», яке пізнає та пізнається іншими [16; 21].

Отже, мовленнєва поведінка людини актуалізуватиме базові родові значення «Я»: (1) «Я» як людина; (2) «Я» як особистість; (3) «Я» як самість; (4) «Я» як уявлення людини про саму себе; (5) «Я» як діяч, суб'єкт прийняття рішень та виконання дій; (6) «Я» як ментальний засіб саморефлексії.

Всі ці базові значення «Я» загалом визначатимуть особливості мовленнєвої поведінки людини. Проте вони включатимуть й окремі, часткові значення «Я», які також впливатимуть на мовленнєву поведінку людини. Прикладами окремих значень «Я» можуть служити такі поняття, як: «Я-схеми», «самоповага», «верифікація «Я»», «розбіжності «Я»», «моніторинг «Я»» тощо [15; 19; 22]. Кожне із цих значень вказує на деякі окремі здібності людини до здійснення рефлексивних роздумів про саму себе, що великою мірою відображає особливості мовленнєвої поведінки індивіда.

У парадигмі особистісного підходу мовленнєва поведінка людини розглядається як один із компонентів пізнавальної діяльності особистості. Так, В. Мерлін розглядав особистість з огляду на дві парадигми: такою, якою вона є для інших (для інших людей, суспільства), і такою, якою вона є для самої себе. Отже, людина «<...> усвідомлює себе як особистість, усвідомлює, що є суб'єктом, активним діячем. Це – важлива властивість людини усвідомлювати, що вона є суб'єктом діяльності, суб'єктом зі специфічними психологічними та соціально-моральними характеристиками. Йдеться, насамперед, про самосвідомість особистості, яка великою мірою визначає плин мовленнєвої поведінки особистості» [7, с. 82].

У самосвідомості особистості В. Мерлін виділяє свідомість «Я», свідомість тотожності, усвідомлення своїх психічних властивостей, соціально-моральну самооцінку. Ці компоненти створюють цілісну структуру. Основними джерелами їхніх взаємозв'язків є спрямованість особистості, пізнання зовнішнього світу (предметна свідомість), розуміння соціальних норм і критеріїв моральної оцінки, а також мовленнєва поведінка особистості [7].

Під час вивчення останньої Д. Леонтьєв виділяє в структурі особистості її зовнішню оболонку (характер, здібності і ролі), внутрішній світ (особистісні смисли, цінності, потреби, відносини, конструкти), ядерні структури (екзистенційний рівень – свобода, відповідальність, духовність). Всі ці структури, на думку вченого, визначають мовленнєву поведінку особистості.

За Д. Леонтьєвим, «Я» є формою переживання людиною своєї особистості. З одного боку, «Я» – це певне психологічне підґрунтя самоздійснення особистості. Індивід реалізує себе в специфічно людських феноменах свободи, відповідальності, духовності і вибору в мовленнєвій поведінці. З іншого боку, «Я» є відкриттям особистістю самої

себе, тобто механізмом саморозкриття. «Я» має кілька граней: тілесне (фізичне) «Я», соціально-рольове «Я», психологічне «Я», екзистенційне «Я», «Я» як самоставлення, або смисл «Я» (самооцінка, самоповага, самоприйняття). Всі ці характеристики й експлікуються в мовленнєвій поведінці людини [5].

Цікавою є думка А. Тессера, який визначає мовленнєву поведінку як категорію, що залежить від сукупності здібностей, темпераменту, цілей, цінностей і переваг, за якими одна людина відрізняється від іншої [23]. Поняття самоактуалізації, яке використовував А. Маслоу, також стосується цього значення «Я». Особистість тлумачиться як інтегроване, відкрите, стабільне й оптимально утворення, що функціонує, здатне до особистісного зростання і саморозкриття, зокрема – через ресурси та механізми мовленнєвої поведінки [20].

Зазвичай під час опису характеристики мовленнєвої поведінки особистості науковці наголошують на людській унікальності. Якщо розглядати мовленнєву поведінку людини з погляду останнього підходу, то така поведінка поставатиме як суб'єкт досвіду, який глибоко переживається. Адже ментально людина уявлятиме себе в комунікації таким чином, як (що) вона міркує та як (що) вона відчуває.

З погляду унікальності Т. Ліппс характеризує мовленнєву поведінку як центральний механізм свідомого життя, адже, як зазначає науковець, мовленнєва поведінка фасилітується духовними детермінантами, які активізують всі змісти свідомості особистості [18]. А. Налчаджян визначає мовленнєву поведінку як центральну інтегративну та регуляторну детермінанту психіки, яка організовує як стійкі, так і ситуативні уявлення людини про себе (фасилітує виникнення «Я»-образів). Хоча термін «мовленнєва поведінка» нерідко може створювати ілюзію цілковитої усвідомленості змісту цієї поведінки, насправді мовленнєва поведінка функціонує переважно на підсвідомому рівні. «Я»-образи змінюють один одного, минаючи свідомість людини. Водночас зміна «Я»-образів – це не лише потік (ситуативність), але й сукупність стійких паттернів, зафіксованих на окремих типах соціальних стосунків [8].

Для Е. Еріксона мовленнєва поведінка пов'язана насамперед із феноменом Его-ідентичності, що створює суб'єктивне відчуття «безперервної самототожності». Під Его-ідентичністю вчений має на увазі і певні ролі, які приймає на себе людина, і її суб'єктивні уявлення щодо ставлення до себе інших людей. Так, Его-ідентичність є динамічним утворенням: вона змінюється і розвивається, проходить через внутрішні кризи та конфлікти. Останні можуть мати сприятливі та несприятливі наслідки. Зокрема, залежно від характеру вну-

трішнього конфлікту Его-ідентичність набуває різних якостей [14].

Так, Е. Еріксон описує вісім стадій змін Его-ідентичності та пов'язує ці зміни з особистісним розвитком. Его-ідентичність виникає на п'ятій стадії особистісного розвитку (від 12 до 19 років) та розвивається шляхом інтеграції багатьох образів «Я». Так, нерідко виникає почуття самототожності і формується система цінностей особистості. Неспроможність досягнути високого рівня розвитку Его-ідентичності, навпаки, призводить до змішення ролей, неможливості вибрати кар'єру, відчуття некорисності та душевних розладів. На шостій стадії (від 19 до 25 років) встановлюються інтимні довірливі стосунки з іншими людьми без «втрати» свого «Я». Сьома стадія (від 25 до 65 років) пов'язана з розвитком продуктивності та реалізацією свого «Я» через турботу про інших людей, результати праці та ідеї, до яких людина проявляє цікавість. На восьмій стадії (від 65 років до кінця життя) підводяться підсумки життя, закріплюється відчуття задоволеності собою. Сформована Его-ідентичність, своєю чергою, сприятиме формуванню досить стійких фреймів, скриптів, архетипів, які фасилітуватимуть мовленнєву поведінку особистості у вигляді стійкої біфуркаційної моделі, яка, з одного боку, має характеристики власної ідентичності, а з іншого – перебуває під впливом фуркаційних чинників, які так чи інакше спрямовують мовленнєву поведінку особистості [14].

З деякими уточненнями щодо парадигми значень мовленнєвої поведінки можна віднести також уявлення про «Я» як про суб'єктивну реальність. За Д. Дубровським, мовленнєва поведінка є континуумом, змістом якого є постійний рух думок, образів, бажань, мрій, вольових інтенцій тощо. У цьому потоці свідомості (самосвідомості) і виникають, врешті-решт, конструкти мовленнєвої поведінки. Останні утворюють так званий біполярний простір, в якому відбувається роздвоєння «Я» на модальності «Я» і «не-Я» («Інший»). Особливості мовленнєвої поведінки і полягають у тому, що в ній локалізується роздвоєння «Я» із протиставленням модальностей «Я» і «не-Я» [2].

До характеристик мовленнєвої поведінки особистості можна також віднести таку її ключову ознаку, як самототожність. Зокрема, В. Мерлін говорить про самототожність як про генетично первинний компонент самосвідомості, який визначає базові конструкти мовленнєвої поведінки. Людина переживає самототожність, коли усвідомлює власну позицію (місце) у зовнішньому світі. Цей зв'язок можна розглядати із двох боків. З одного боку, людина відчуває самототожність з погляду своєї опозиції до мінливості зовнішнього світу. Порівняно з навколишнім простором людина відчуває себе як дещо відносно постійне,

і тому тотожне самому собі. Якщо з певних причин усвідомлення мілливості зовнішнього світу порушується, тоді дещо викривленим є і усвідомлення самототожності. З іншого боку, свідомість відчуженості власного тіла або окремих його частин зазвичай супроводжується викривленням сприйняття предметів та об'єктів навколишньої дійсності. Їхній розмір суттєво збільшується або, навпаки, зменшується, тоді форма, пропорції та просторові співвідношення зазнають істотних змін, які, своєю чергою, зумовлюють особливості мовленнєвої поведінки особистості [7].

У процесі розгляду феноменології мовленнєвої поведінки О. Тхостов характеризує її як цілісну та самототожну структуру в комунікативному просторі. Сутність мовленнєвої поведінки полягає в тому, що домінуючими є характеристики суб'єктивності в разі зіткнення з «Іншим». По один бік комунікативної парадигми перебуває «Я», по інший – «не-Я». Самототожність більшою мірою характеризує «Я» та перебуває в опозиції щодо «не-Я» («Іншого»). Щоб презентувати власну мовленнєву поведінку, людина має прагнути до усвідомлення себе як єдиної і самототожної цілісності, що дозволить їй протиставити своє «Я» структурованому, цілісному та константному світові, який презентується через сприйняття особистості, що експлікуватиметься в її комунікативній поведінці [13].

Щоб бути самим собою (виявляти свою самототожність), необхідно мати своє, унікальне місце в комунікативному просторі, який великою мірою визначатиме фрейми, скрипти й архетипи, за допомогою яких вибудовується мовленнєва поведінка особистості. Самототожність особистості розгортатиметься в часі, і особливості реалізації мовленнєвої поведінки будуть переживатися людиною в їх презентації в певній часовій послідовності та на перетині парадигмальних просторів тощо. Отже, «Я» (самототожність) закінчується там, те починається «не-Я». Виходячи із цієї позиції, О. Тхостов пов'язує здатність людини розрізняти свою й інших мовленнєву поведінку, що великою мірою здатна опредмечуватися в сприйнятті партнерів з міжособистісної взаємодії [13].

Висновки. Отже, у підсумку зазначимо, що мовленнєва поведінка, з одного боку, фасилітує виникнення «Я» як уявлення людини про саму себе, а з іншого – такі уявлення корегують мовленнєву поведінку як таку.

Так, мовленнєва поведінка характеризується кількома важливими особливостями. По-перше, уявлення людини про саму себе не можуть цілковито збігатися з уявленнями про неї інших людей. Перші характеризуватимуться більшою деталізацією та диференційованістю, аніж уявлення про мовленнєву поведінку інших людей. По-друге, мовленнєва поведінка зазвичай не відображає

істинної сутності людини. Наприклад, вербалізована мовленнєва поведінка є лише окремою частиною поведінки людини: те, що людина говорить про себе, і те, чим є її «Я» насправді, не є тим самим. По-третє, мовленнєва поведінка визначається індивідуальним особистісним досвідом і культурним контекстом, однак у структурі мовленнєвої поведінки різних людей можна виділити уявлення про себе та про інших осіб.

Отже, проблема є досить цікавою, але не цілком дослідженою, тому ми продовжимо розроблення цієї теми.

Література:

1. Винокур Т. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. М.: Наука, 1993. 172 с.
2. Дубровский Д. Проблема идеального. М.: Мысль, 1983. 230 с.
3. Зимняя И. Лингвопсихология речевой деятельности. М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. 432 с.
4. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 477 с.
5. Леонтьев Д. Очерк психологии личности. М.: Смысл, 1993. 43 с.
6. Лунова В. Речевой этикет как гиперсемиотическое образование: лингвопрагматический аспект: автореф. дис. ... кандид. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2011. 21 с.
7. Мерлин В. Структура личности: характер, способности, самосознание. Пермь: Пермский гос. пед. ин-т, 1990. 110 с.
8. Налчаджян А. Социально-психическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии. Ереван: Издательство АН АрмССР, 1988. 263 с.
9. Прохоров Ю., Стернин И. Русские: коммуникативное поведение. М.: Флинта; Наука, 2006. 328 с.
10. Сарджвеладзе Н. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: Мецниереба, 1989. 204 с.
11. Стернин И. О понятии коммуникативного поведения. *Kommunikativ funktionale Sprachbetrachtung*. Halle, 1989. С. 279–282.
12. Супрун А. Лекции по теории речевой деятельности. Минск: Изд-во БГУ, 1996. 154 с.
13. Тхостов А., Журавлев И. Субъективность как граница: топологическая и генетическая модели: научное издание. *Психол. журн.* 2003. Т. 24. № 3. С. 5–12.
14. Эрикссон Е. Идентичность: юность и кризис. М.: Логос, 1996. 342 с.
15. Baumeister R., Hamilton J., Tice D. Public versus private expectancy of success: Confidence booster or performance pressure? *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985. № 48 (6). P. 1447–1457.

16. Burns R. Self-Concept Development and Education. London; New York: Holt, Rinehart & Winston, 1982. 441 p.
17. Grice H. Logic and conversation. Syntax and semantics. Vol. 3: Speech acts. N. Y.: Academic Press, 1975. P. 41–58.
18. Lipps T. Ästhetik: Psychologie des Schönen und der Kunst: Grundlegung der Ästhetik, Erster Teil. Hamburg; Leipzig: Leopold Voss, 1903. 647 s.
19. Markus H., Smith J., Moreland L. Role of the self-concept in the perception of others. Journal of Personality and Social Psychology. 1985. № 49 (6). P. 1494–1512.
20. Maslow A. Motivation and personality. N.Y.: Pearson, 1997. 336 p.
21. Shavelson R., Hubner J., Stanton G. Self-Concept: Validation of Construct. Interpretations. Review of Educational Research. 1976. Vol. 46. № 3. P. 407–441.
22. Swann W. The self as architect of social reality. The self and social life / B. Schlenker (Ed.). New York: McGraw-Hill, 1985. P. 100–125.
23. Tesser A. Constructing a niche for the self: A bio-social, PDP approach to understanding lives. Self and Identity. 2002. № 1. P. 185–190.
-

Бегунов Д. А. Психологическая характеристика речевого поведения личности

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение различные психологические подходы к понятию «речевое поведение». Кроме того, рассмотрены и описаны значения «Я», которые влияют на речевое поведение личности.

Ключевые слова: Эго-идентичность, речевое поведение, личность, психологические подходы, самоидентичность, Я-концепция.

Bihunov D. O. Psychological characteristics of speech behaviour of a personality

The article deals with different psychological approaches to the notion “speech behaviour”. Besides, meanings of “self” which affect speech behaviour of a personality are considered and described.

Key words: Ego-identity, speech behaviour, personality, psychological approaches, self-concept.